

Observații pe marginea unei recenzii, Ion Motzoi-Chicideanu, Radu Băjenaru, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniiile IV–III a.Chr.*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013, 295 p., inclusiv 4 hărți, ISBN 978-973-167-118-5.

În numărul de față al revistei Peuce, I. Motzoi-Chicideanu publică o „recenzie” la cartea mea, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniiile IV–III a.Chr.*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013. Sunt în cadrul recenziei o serie de afirmații și comentarii care suportă anumite explicații și rectificări. Asta cu atât mai mult cu cât textul publicat de I. Motzoi-Chicideanu nu vizează neapărat cartea propriu-zisă. Textul este o simplă înșiruire de inexactități, interpretări forțate prin omisiune (în fapt „fitile” puse să-l aburească pe cititorul mai puțin avizat) și ironii de proastă calitate menite să distreze vulgul. Doar în două cazuri recenzentul se aventurează să atingă cu vârful degetelor apele adânci ale unei discuții serioase și competente, însă de fiecare apa s-a dovedit prea fierbinte pentru el. Recenzia este, în primul rând, un atac îndreptat împotriva autorului, ceea ce, de regulă în astfel de cazuri, arată neprofesionalismul și incompetența recenzentului. Mai mult, recenziile la cataloage sau repertorii precum cartea în discuție sunt rare; de cele mai multe ori când sunt făcute, recenzentul dorește să demonstreze ceva. Și, într-adevăr, I. Motzoi-Chicideanu dorește. De aceea răspunsul meu este mai lung decât ar fi fost cazul, și este structurat în trei părți: corectarea inexactităților vehiculate de I. Motzoi-Chicideanu, o discuție mai mult decât necesară despre experiența și priceperea recenzentului în legătură cu tema cărții și, în final, câteva explicații cu privire la rolul și contextul în care a fost publicat acest catalog.

Titlul i se pare „sforăitor” probabil pentru că nu știe ce înseamnă *identitățile culturale*. Altfel nu văd de ce recenzentul a pus semnul egal între *identități culturale* și *grupe/culturi* arheologice. Dacă ar fi citit cu atenție măcar o parte din studiile și cărțile pe care mi le recomandă (în special notele 1 și 4), ar fi observat că lucrurile sunt ceva mai complicate de-atât.

Cât privește reluarea „cu abnegație a locurilor comune puse în circulație de mai multă vreme”, nu pot răspunde decât cu un citat dintr-o carte recentă: „(...) pentru spațiul avut în vedere se poate vorbi despre epoca bronzului odată cu sfârșitul **marilor complexe culturale eneolitice cum sunt Cucuteni-Tripolje, Gumelnița-Karanovo și Bodrogheresztur**” (s.n.)¹².

¹² Motzoi-Chicideanu 2011, I, 50.

Nu am invocat nicăieri în carte „gravitatea conflictelor militare”, dimpotrivă. După cum logica conform căreia caracterul motiv al depunerilor „reduce ceva din gravitatea conflictelor militare invocate de autor...” îmi scapă. Nu am afirmat în niciun fel că arheologia ar fi calea prin care se poate desluși dacă războiul se află structurat genetic în comportamentul uman. De asta se ocupă alte discipline, existând în momentul de față studii foarte serioase în acest sens¹³.

Că tot am ajuns la recomandări bibliografice, abundente în recenzie, nu era cazul ca recenzentul să se obosească să le scrie. După cum cred că reiese evident din carte, aici doar am schițat cadrul și temele proiectului, nu am declanșat niciun fel de discuție presupusă de bibliografia „recomandată” (vezi discuția mai jos). Remarc doar că sugestiile de la nota 4 nu sunt cea mai fericită alegere pentru studiul conflictelor în societățile primitive¹⁴. Oricum, îl sfătuiesc pe recenzent ca înainte de a mai sugera altora ce să citească, ar fi bine să-și rezolve propriile lacune bibliografice cu privire la descoperirile funerare din epoca bronzului, domeniu la care are pretenția că se pricepe (vezi de asemenea discuția de mai jos). Cât privește metalurgia și problematica pieselor de metal din eneolitic și bronzul timpuriu, îi stau oricând la dispoziție cu orice studiu care să-l ajute la o mai bună și corectă înțelegere a fenomenului.

*

* *

Aceasta este cu atât mai important cu cât, dacă o parte din critici provin dintr-o anumită neînțelegere a contextului și rolului acestei cărți, o altă parte consistentă vădese lipsa de pricepere a recenzentului în ceea ce privește piesele de metal discutate. Este încurajator faptul că știe denumirile în limba germană ale categoriilor de piese, însă aceasta nu este o condiție nici necesară, nici suficientă pentru o bună cunoaștere a temei.

Mentalitatea de magazinier adusă în discuție de recenzent și care, din câte observ, îi este foarte familiară, reiese clar din afirmația „că dintre cele 784 de piese, doar 113 (14,41%) sunt inedite”. Probabil mult prea ocupat să-mi numere piesele, I. Motzoi-Chicideanu nu realizează că important în acest caz nu este *câte* piese sunt publicate, ci *cum* sunt publicate. Un recenzent serios și competent ar fi observat că din cele 784 de piese ale catalogului, pentru mai mult de jumătate (387 de piese) se oferă informații inedite (corecții în ceea ce privește condițiile de descoperire, descrieri, dimensiuni, greutate etc), informații mai mult decât utile pentru cei ce le discută. Ar fi fost suficient

¹³ Este bine de răsfoit cartea Marthei Stout (2010). Informații bibliografice foarte recente și mai mult decât utile, pe această temă, la Fry 2013.

¹⁴ Bibliografia completă la sfârșitul anilor '80 se găsește la Ferguson, Farragher 1988. Studiile și cărțile lui R. Brian Ferguson pe temă rămân fundamentale; de exemplu Ferguson 1995 (ediția a doua în 2002).

să își amintească de toporul cu gaură de înmănușare de la Bungetu, publicat prost acum vreo 40 de ani¹⁵. Din cunoștințele mele, este singurul topor de acest gen la care se publică, în desen, vederea dinspre tăiș. La ce va fi folosind o asemenea vedere doar autorul știe. Lipsesc în schimb desenul cefei. Tot în desen și foto este redată muchia inferioară a toporului, lipsind cea superioară. Ori cea superioară era importantă în acest caz, pentru că pe ea se află o adâncitură longitudinală din turnare, fapt întâlnit mai rar la astfel de topoare, ce arată anumite alegeri tehnologice. Această adâncitură nu este redată nici în desenul secțiunii lamei. Desigur, aceste scăpări pot fi puse pe seama entuziasmului tinereții recenzentului, însă ar fi avut pe cine să întrebe care erau standardele minime de publicare a unui topor la acea vreme.

Din păcate nu este singurul caz de publicare defectuoasă, numărul este cu mult mai mare. Este evident că astfel de piese trebuie redeseinate și republicate, ceea ce, în cazul toporului de la Bungetu am făcut deja¹⁶. Celelalte urmează să fie publicate. De aceea, și fiindcă tot s-a adus vorba de latura empirică a arheologiei, documentarea în muzee este obligatorie în situația dată, însă aceasta este o experiență care îi lipsește cu totul recenzentului, iar lucrul acesta se vede.

De la Kanligeçit, lângă orașul Kirklareli (Turcia), am prezentat o singură piesă (nu „piese”) pentru că una singură era de prezentat, anume toporul plat (nr. cat. 313); celelalte descoperiri de metal sunt de alt tip, în principal ace. Din partea sud-estică a Traciei am mai inclus două piese din depozitul de la Safaalan, un topor plat (databil foarte probabil în bronzul târziu) și un topor cu gaură de înmănușare transversală (nr. cat. 544-545). Formularea „menționează doar piesele” lasă să se înțeleagă că ar fi mai multe în zona respectivă. Nu sunt. De fapt, dacă n-ar fi văzut doar lădițe și borcane (de ce nu sticle?) atunci când a privit hărțile de la sfârșitul cărții, recenzentul ar fi putut observa că foarte puține piese se răspândesc la sud de Maritsa, ele lipsind complet în partea centrală și estică a Macedoniei grecești și în bazinul inferior al Maritsei. Ca atare numărul lor foarte mic în zona sud-estică a Traciei nu are de ce să surprindă. Piese de acest gen apar în nordul Greciei, dar la sud-vest de aria discutată, și indică o altă cale de contact cu bazinul inferior al Dunării, anume valea Strumei. În fine, nu știu care este reperul după care eu nu aș cunoaște temeinic „complexul” de la Kanligeçit. Știu însă că acest sit nu este situat chiar „foarte aproape de cursul Maritsei”, ci undeva la jumătatea distanței dintre confluența Maritsei cu Tundja și litoralul Mării Negre. În fapt, importanța sitului de lângă Kirklareli constă în aceea că sugerează o anumită cale de contact între nord-vestul Anatoliei și Tracia la nivelul bronzului timpuriu, epocă în care contactele dintre cele două zone sunt frecvente și intense.

¹⁵ Chicideanu 1973, 521-525.

¹⁶ Băjenaru 2014, fig. 70/2.

Singura observație pertinentă din recenzie este că „tipologiile stabilite în lucrările publicate în seria PBF trebuiesc folosite cu mari rezerve, dat fiind faptul că în fiecare lucrare sunt discutate piese dintr-o țară/stat, adică dintr-un spațiu astăzi strict delimitat”. Nu pot să nu-i dau dreptate recenzentului, însă această observație este de multă vreme un loc comun (pentru a folosi propriile sale cuvinte) în literatura de gen. De altfel, proiectul discutat are în vedere un spațiu care include regiuni din patru țări (România, Bulgaria, Grecia și Turcia), tocmai pentru a nu fi condiționat de granițe politice actuale. Am indicat atribuirile tipologice aflate în uz, la piesele editate, pentru că ele există și nu pot fi eludate, și pentru că ele exprimă stadiul actual al cercetării. Că este nevoie de o rediscutare a tipologiilor pieselor avute în vedere este un lucru știut; aceasta rezultă și din faptul că pentru piesele inedite nu am indicat, deocamdată, niciun fel de atribuire tipologică.

Ceea ce însă îi scapă iarăși recenzentului este că observația pertinentă de mai sus nu se aplică mecanic în toate cazurile. De exemplu, tipologia elaborată de Franz Schubert în anii '60 avea în vedere majoritatea topoarelor eneolitice cu gaură de înmănășare cunoscute la acea vreme în Europa Centrală și de SE (în principal Ungaria, România, Iugoslavia și Bulgaria)¹⁷, iar tipologiile utilizate în cele două volume PBF pentru topoarele eneolitice din România și Bulgaria urmează, în bună măsură, pe cea propusă de Schubert¹⁸. Singura tipologie cu caracter „național”, din cele menționate, este cea propusă de Chernyh pentru piesele preistorice de metal din Bulgaria¹⁹. Chiar și așa este o tipologie care merită toată atenția.

Poate că dese referiri la competență / incompetență la adresa cuiva care nu conținește să-și clameze dibăcia și priceperea într-ale meseriei, oricând și oricui este dispus să-l asculte, par exagerate. De aceea este necesar să vedem care este nivelul experienței recenzentului cu privire la piesele de metal (arme) din eneolitic și bronzul timpuriu. Singurul reper este cartea despre obiceiurile funerare la Dunărea Mijlocie și Inferioară publicată recent²⁰, fiind binecunoscut faptul că armele de metal joacă, în unele cazuri, un rol important în cadrul practicilor funerare.

Din capitoul 7, *Cele din urmă înmormântări neolitice sau cele dintâi înmormântări ale epocii bronzului* (p. 177-223) lipsește orice referire la mormântul de la Reka Devnya, mormânt situat la nord de Kamchiya, găsit întâmplător prin 1958 și publicat monografic în 1993²¹. E vorba de un înhumat chircit, cu ocră roșu, cu un inventar extrem de bogat, între care și un topor plat de metal (Flachbeil, ca să priceapă și

¹⁷ Schubert 1965, 274-295.

¹⁸ Vulpe 1975; Todorova 1981.

¹⁹ Černyh 1978.

²⁰ Motzoi-Chicideanu 2011.

²¹ Lichardus, Lichardus-Itten 1993, 9-100.

recenzentul). Discuția asupra mormântului este reluată de către Blagoje Govedarica în 2004²². Cartea lui Govedarica, în care este republicat cimitirul de la Decea Mureșului, face inutilă o mare parte a capitolului 7 menționat mai sus. Atât Lichardus și Lichardus-Itten, cât mai ales Govedarica, conturează foarte bine fenomenul de constituire a unor noi identități culturale pe un spațiu larg, de la Dunărea Mijlocie și Inferioară la Volga, undeva la granița dintre mileniile V-IV BC. I. Motzoi-Chicideanu nu. Sunt identități culturale supraregionale, fără o legătură evidentă cu grupele culturale definite prin ceramică, cu o expresie arheologică proprie, observabilă în primul rând în practici funerare și în diferite tipuri de obiecte cu circulație în întreg spațiul menționat, între care armele de metal au rolul lor. Iar mormântul de la Reka Devnya este parte integrantă a acestui fenomen. Cunoașterea lui, și implicit a discuției aferente, ar fi redus poate din bâlbâielile prin care se explică prezența / absența armelor de metal în mormintele de la Usatovo (p. 197). Oricum, folosirea „sobrietății” ca argument în această discuție este cel puțin hilară.

În ceea ce privește armele din descoperirile funerare de caracter Yamnaya (p. 278-279), I. Motzoi-Chicideanu observă raritatea lor; ar fi fost mai util să observe raritatea lor în raport cu descoperirile similare din spațiul nord-pontic. Observația este însă corectă, numărul pieselor de acest gen din mormintele Yamnaya din spațiul carpat-balcanic fiind relativ mic. El devine însă și mai mic atunci când sunt omise descoperiri importante, precum cea de la Mihai Viteazu (jud. Constanța)²³. Surprinde mai mult decât neplăcut lipsa oricărei referiri, în catalog sau discuție, la tumulul de la Sárretudvari-Órhalom, una dintre cele mai importante descoperiri de tip Yamnaya din bazinul Tisei²⁴. Atrage atenția M.7-7a din al cărui inventar fac parte două inele de buclă (unul de argint, celălalt de aur), o lamă de pumnal și un topor cu gaură de înmănușare, asociere unică deocamdată la Dunărea Mijlocie și Inferioară.

Lipsește multe altele²⁵, iar dacă avem în vedere și descoperirea recentă de la Kamen (lângă Sliven, Tracia)²⁶, discuția despre mormintele cu arme din bronzul timpuriu din spațiul carpat-balcanic devine mult mai complexă decât o vede I. Motzoi-Chicideanu și, oricum, depășește cadrul de față. Această paranteză am făcut-o doar cu scopul de a arăta nivelul experienței recenzentului cu privire la armele de metal discutate. Ori, din această perspectivă, singura care poate fi luată în seamă este acea

²² Govedarica 2004.

²³ Irimia 1981, 347 și urm.

²⁴ Tumulul de la Sárretudvari-Órhalom a fost publicat *in-extenso* în 2006 (Dani, Nepper 2006, 29 și urm.), dar el este cunoscut de mai multă vreme în literatură (de ex. Kalicz 1998, 174, fig. 10-12).

²⁵ Un exemplu, dar nu singurul, este tumulul cu pumnal de la Lovech (R. Băjenaru, în cartea recenzată, 125, nr. CLVIII.B, cu bibliografia).

²⁶ Băjenaru 2013a, 109-111, nr. CXXXV.

tentativă de publicare a celor două topoare de la Bungetu de la începutul anilor '70²⁷. Este mult prea puțin pentru cineva care are pretenția că poate judeca în mod competent un proiect ce are în vedere (re)publicarea a peste 800 de astfel de piese.

*

* * *

Pentru că lucrarea recenzată nu este altceva decât un raport de cercetare pe cei doi ani ai proiectului POSDRU amintit, fapt precizat deja în *Introducere* (p. 7). Fiindcă lucrul cu proiectele este iarăși o experiență cu totul necunoscută recenzentului, voi încerca să mai explic odată, mai clar. Textul propriu-zis (p. 11-20) este propunerea de proiect care, conform cerințelor și uzanțelor, trebuie să exprime pe scurt, clar și coerent problematica temei, stadiul cercetării, obiectivele și metodologia avută în vedere, totul însoțit de o bibliografie generală. Catalogul, adică miezul lucrării, are rolul de a sublinia potențialul arheologic al spațiului discutat.

Este de asemenea evident pentru oricine că un asemenea proiect nu se poate finaliza în doi ani, cât a durat programul POSDRU; el a fost gândit și structurat pe o perioadă mai lungă. Una dintre cele mai importante și dificile probleme a constituit-o documentarea în muzee. Fără a intra în prea multe amănunte, pot spune astăzi că documentarea este aproape încheiată. În ultimii trei ani am prelucrat personal aproape 600 de topoare și pumnale din peste 50 de muzee din Grecia, Bulgaria și România²⁸, prelucrat însemnând desene, fotografii, măsurători și descrieri. Puse cap la cap, deplasările pentru documentarea pe acest proiect însumează cca. nouă luni, dintre care șapte doar în muzeele din Bulgaria.

Trebuie de asemenea spus că inițiativa publicării acestei cărți, la acel moment și în această formă, nu îmi aparține; publicarea raportului de cercetare a devenit obligatorie către finalul stagiului postdoctoral. Cartea poate fi criticată, iar lipsurile ei le cunosc foarte bine (cu siguranță mai bine decât recenzentul), însă aceste lipsuri mi le-am asumat cu bună știință. Chiar și așa, catalogul reprezintă un instrument de lucru util, prin faptul că actualizează o bază de date veche de circa 30-40 de ani, pe un spațiu larg, și prin faptul că oferă informații noi, inedite, pentru mai mult de jumătate din piesele prezentate.

Astfel, spre deosebire de alte magazine mai vechi, dar îndeosebi mai noi, magazia mea este în momentul de față aproape plină, curată și ordonată. Urmează publicarea. Este foarte important de asemenea de precizat că această documentare s-a realizat,

²⁷ Chicideanu 1973, 521-525.

²⁸ O deplasare în Turcia nu a fost posibilă, nefiind țară membră UE, astfel încât cheltuielile legate de o astfel de deplasare sunt considerate neeligibile și nedecontabile.

într-adevăr, în tihnă, cu responsabilitate și cu plăcere, iar somnul meu de noapte a fost aproape întotdeauna liniștit și ușor, ceea ce doresc și altora.

Înțeleg și apreciez grija recenzentului cu privire la modul de cheltuire a banilor publici (europeni în cazul de față), dar nu e cazul să se frământa. Fie și numai documentarea de care aminteam, și ale cărei rezultate au început deja să apară²⁹, ele fiind abia la început, justifică pe deplin investiția făcută. Este, de altfel, și concluzia responsabililor științifici și financiari ai programului POSDRU respectiv, singurii în măsură să facă aprecieri de acest fel.

*

* *

Fiindcă tot a venit vorba de proiecte, aceasta este una din puținele ocazii în care pot aduce minime reparații morale unor colegi probabil lezați de atitudinea acestui mare deontolog al meseriei noastre. Pentru că, deși pare că disprețuiește acest gen de finanțări, I. Motzoi-Chicideanu nu se sfiște deloc să profite și să șterpească de prin munca altora implicați în astfel de proiecte. Într-un articol recent publicat în revista *Mousaios*, discutând intervalul cronologic în care poate fi încadrată cultura Noua, recenzentul face referire și la o serie de date radiocarbon de la Rotbav, date inedite la acea vreme, obținute prin proiectul *Atlas*³⁰. În calitate de responsabil pentru epoca bronzului în cadrul proiectului *Atlas*, precizez că niciunul dintre cei trei autori ai articolului citat nu aveau nici calitatea, nici permisiunea de a menționa sau folosi date inedite obținute prin proiect, cu excepția celor provenite din propriile cercetări (Cârlomănești în cazul de față).

În concluzie, parafrazând o expresie care îi este foarte dragă, recenzentul s-a grăbit ca o mireasă neprihănită să critice un proiect încă nefinalizat. Astfel, dincolo de inexactitățile și omisiunile voite, de insinuările nefondate, de tonul când nejustificat ironic, când fals sfătos, nu rămâne nimic altceva decât fața hâdă, grețosă și mult prea strident machiată, a incompetenței.

²⁹ Băjenaru, Popescu 2012, 363-433; Băjenaru 2013b, 149-158; Băjenaru, Ridiche 2013, I, 115-118; Băjenaru, Frînculeasa 2014, 13-16.

³⁰ Motzoi-Chicideanu, Matei, Măgureanu 2012, 78.

Bibliografie

- Băjenaru R., Popescu A.-D. 2012, *Pumnalele de metal cu limbă la mâner din bronzul timpuriu și mijlociu din spațiul carpato-dunărean // Poignards métalliques à languette au manche datant du Bronze ancien et moyen dans l'espace carpato-danubien*, în Sîrbu V., Matei S. (editori), *Un monument din Carpații Orientali cu reprezentări din Preistorie și Evul Mediu. Nucu-„Fundu Peșterii”, județul Buzău*, Ed. Istros, Brăila–Buzău, 363-433.
- Băjenaru, R. 2013a, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în milenii IV–III a.Chr.*, Ed. Muzeului Național al Literaturii Române, București.
- Băjenaru, R. 2013b, *Varia Metalurgica (I). Despre topoarele de la Mălușteni (jud. Vaslui) și Gostinu (jud. Giurgiu)*, SCIVA 64, 1-2, 149-158.
- Băjenaru, R. 2014, *Sfârșitul bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpați și Dunăre*, Cluj-Napoca.
- Băjenaru, R., Frînculeasa, A. 2014, *A new Baniabic type Axe from Southern Romania*, în Schuster, C. et alii (eds.), *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages, I. Settlements, Fortresses, Artifacts*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 13-16.
- Băjenaru, R., Ridiche, F. 2013, *Un topor de tip Vidra din Oltenia*, în Stavilă, A. et alii (eds.), *Arheovest I. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie – In memoriam Liviu Măruia*, Ed. JATEPress Kiadó, Szeged, 115-118.
- Černyh, E.N. 1978, *Gornoe delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofia.
- Chicideanu, I. 1973, *Două topoare de aramă descoperite la Brătești*, SCIV 24, 3, 521-525.
- Dani, J., Nepper I. M. 2006, *Sárrétudvari-Őrhalom. Tumulus grave from the beginning of the EBA in Eastern Hungary*, CommArchHungariae 29.
- Ferguson, R.B. 1995, *Yanomami Warfare: A Political History*, Santa Fe.
- Ferguson, R.B., Farragher, L.E. 1988, *The Anthropology of War: A Bibliography*, New York.
- Fry, D.P. (ed.) 2013, *War, Peace, and Human Nature: The Convergence of Evolutionary and Cultural Views*, Oxford University Press, 2013.
- Govedarica, B. 2004, *Zepferträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas*, Mainz am Rhein.
- Irimia, M. 1981, *Observații privind epoca bronzului în Dobrogea în lumina unor cercetări recente*, SCIVA 32, 3, 347-369.

- Kalicz, N. 1998, *Östliche Beziehungen während der Kupferzeit in Ungarn*, în Hänsel, B., Machnik, J. (eds.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, München–Rahden/Westf.
- Lichardus, J., Lichardus-Itten, M. 1993, *Das Grab von Reka Devnja (Nordostbulgarien). Ein Beitrag zu den Beziehungen zwischen Nord- und Westpontikum in der frühen Kupferzeit*, SASTUMA 2, 9-100.
- Motzoi-Chicideanu, I. 2011, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București.
- Motzoi-Chicideanu, I., Matei, S., Măgureanu, D. 2012, *O piesă de harnașament din epoca bronzului descoperită la Cârломănești-Cetățuia*, Mousaios 17, 65-95.
- Schubert, F. 1965, *Zu den südosteuropäischen Kupferäxten*, Germania 43, 274-295.
- Stout M. 2010, *Psihopatul de alături. Cum să-l recunoști și să te aperi de el*, Ed. Trei, București.
- Todorova, H. 1981, *Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien*, PBF 9, 14, München.
- Vulpe, A. 1975, *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, PBF, 9, 5, München.

Radu BĂJENARU

*Institutul de Arheologie „Vasile Pârvoan”
str. Henri Coandă, nr. 11, sector 1, București*